

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ԲՐՈՐՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Կը հրատարակուի ամեն ամսոյ սկիզբը:
 Բաժանորդագրիմ է կամ յոթի վճարին՝ Տարեկան 8 ֆր. —
 4 ռր.: — Վեցամսեայ՝ 5 ֆր. — 2 ռր. 50 կոպ.:
 Մեկ թիւ արժանի կը վճարուի 1 ֆր. — 50 կոպ.:

Խմբագրութեան կենդրոնաւայրն է՝ Վիեննա, Մոխ-
 յարեան Միաբանութեան Մարչ Կամար:
 Մամբուռ ժախճ խմբագրութեան վրայ է:
 Ժանադոցմանքն արժանի ակարկութեամբ է:

ԲՈՂԱՆԳՆԵՐԻ ԹԻՒՆ

ՌԵՍՊԱԿԱՆ
 ԱՆԱՄՈՐԱԿԱՆ — Հետազոտութիւնք նախնեաց
 ասմաբանի վրայ:
 ԳՐԱԿԱՆ — Ռուսահայոց Գրականութիւնք, Գ. Ռու-
 սահայոց զգալուն լեզուն: — Ազգային րոտու-
 րականութիւնք 1887 տարւոյ:

ՇՐՈՒՆՑՆԵՐ
 ՎԱՍԿՅԱՆՍԻԱՆ ԱՐՈՒՆՑՆԱԿԱՆՆԵՐՆԵՐ, (Պատկերա-
 զարդ):
 ԱՐՈՒՆՑՆԱԿԱՆ — Մոմազորութիւն:

ՏՐՈՒՆՑՆԵՐ
 ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՐԱՎԱԳ — Գաւառիկա:

ՍԵՆՏԻՆԱԿ
 ՆՐԱՎՈՒՐ — ՏՅՏՅՍԱԿԱՆ — ՄԱՆՐԱՎՈՒՐ
 Ի ՎՍՄՄ. ՅՈՎՎԱՆՆԵՐ ԷՓ. ՍՊԱՐՈՒՄԱՆ — ԴԱՄ-
 ԱՆԱԿԱՆ:

ՏՐՈՒՆՑՆԵՐ
 ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՐԱՎԱԳ — Գաւառիկա:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԲՈՂԱՆԳՆԵՐԻ ԹԻՒՆ

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆԵՐ ՆՈՒՆԵՐՈՒ ԲԱՎՈՐԵՆԻՆ ԳՐՈՅ
 2.

(Ըրարուի-թիւ)

Ինչպէս է թէ ոմանք զարմանան (վերջ նախ-
 ընթաց փութոյն, էջ 7, ի վերջ Ա. յօդուածոյն,
 թերեւ նաեւ Բ. եւ Գ. յօդուածոց մէջ) յառա-
 բերուած բառերուն վրայ: Ուստի իրեն ասելի լու-
 սաւորելու համար՝ կը գնեցր տեղեկութիւնս:

Գիտե՛ք թէ յիշեալ բառերէն ոմանք մի կամ
 երկու անգամ կը հանդիպին նաեւ առաջին թարգմա-
 նաց գրութեանց մէջ. բայց երբեք չեն կամեալ իր
 համարքը վարեականութիւնը, (բուն անոնց զրչն
 կամ ըլլալը): Անոր համար չվարանցանք չեզոքի տեղ
 զնեղ ի գործնականին, իբր ստոյգ զուշակեալ օրինա-
 կոցաց անհասարարութիւնն եւ անճշտութիւնը: Օրե-
 նակ անունը վերջիլեաներէն՝ պարսկաբան լայն, որչ
 սուրբ Գրոց մէջ մի անգամ Բայն գտնուիլը, — ուր իբր
 900 անգամ առիթ կըսած է գործածութեան եւ չէ բնա-
 գործածուած, — շատ տարիներ է վեր տարբերակ հե-
 սաղարթական երեսոյթ մի կը մեզն: Այս միակ գործա-
 ծութիւնն Յօրոյ քոց հետեւեալ հաստատուն մէջ է լուս

Չօհրպան տպագրութեան. (Վ. Ենտ, 1805.) «Ո՛վ է
 ոտին իմ, որ գործարկուցի ինձ. զնոր կարկեցոյց»,
 (Գլ. Ժ. Գ. 19.) Հարկ եղաւ. հետագայէ, եւ ահա առ-
 փկ արդիւնք որ անեցանք: Քսանուիրք (18 ձեռագիր
 եւ 5 տպագրեալ) օրինակաց միջե՛ն միայն երեք, (այն
 է՝ երկու Վ. Ենտ տպք. 1805 եւ 1860, եւ մեր երեք
 ձեռագրաց մին միայն) ունին յիշեալ յաւելածքը. ուր
 որ մաքեալ (3 տպագիր եւ 17 ձեռագիր) օրինակաց միջ
 չկայ ամենեւին, այլ 18 ին մէջ հասարարպէս կը կար-
 դացուի «Ո՛վ է ոտին իմ, զնոր կարկեցոյց», — իսկ
 երկու օրինակք, այն է՝ Ռոմանեան եւ անոր հետեւ-
 դու թեմաք կուտ պոլեան տպագրութիւնը, կ'ընեն ըստ
 յատեանակա՛նի՝ «Ո՛վ է ոտին իմ, իհարէ. զնոր կար-
 կեցոյց»:

Կը մայ ուրեմն «Որ գործարկուցի ինձ, մտն
 Հայ օրինակոցի կամայական յաւելեալ կարկեցոյց», — Սոյն
 սպառնցեալ երբանութիւնն այնու եւս ասելի կը հաս-
 տատուի որ ոչ երբայական բնագործն եւ ոչ ուրիշ ոչ եւ
 է թարգմանութեան մէջ հետք կերեւալ նոյն անհա-
 բազատ յաւելածոյն:

Ի վերջոյ այս եւս կը յարեանք: Որոհեա՛նք մեր
 փոքն այսուք բառերու ընտիր կամ հոտան ըլլալուն
 վրայ չէ, որ այս գրութեանն նպատակն զարդոյն զու-
 նեցիր է, այլ միայն՝ զաս մը բառեց այս կամ այն զու-
 անագրաց մէջ գտնուելուն եւ չգտնուելուն վրայ, —
 անոր համար թէ եւ յառաջ բերուած բառերէն մին կամ
 միւսն արդեամբք իսկ գտնուի առաջին թարգմանաց
 գրութեանց մէջ, սակայն եւ այնպէս մեր սպառնցու-
 թեան զօրութիւնը չի նուազիր: Վասն զի միշտ կը մնան
 շատ մը գործածական բառք, զոր առաջինք յաման իսկ
 առիթ ունենալով՝ չեն ի կիր արկած, եւ յարորքք ի
 կիրառութիւն մտած են անխել: Այս է ինչորչին
 էութիւնն, եւ յայս կը յենու մեր սպառնցութեւնը:

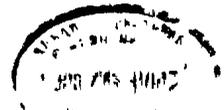
3.

Տեսնե՛ք արդ թէ ժողովրդական կամ զաւ-
 առական բարբառաց հետեւերը կը գտնուին ի վերջ
 հին մասնագրաց:

Անցողակի յիշատակած ենք թէ է նաեւ ի Ե.
 դարու կար եւ պէտք էր «պտուիլ» նոյն իսկ մեր
 զբանականութեան քորոցին շընանակը՝ ժողովրդական
 բարբառ, որ ինչպէս գիտեցինք՝ չէր կրնար մեծ
 տարբերութիւն ունենալ զբարբառին: Արդ այս բար-
 բառն՝ այնպէս ինչպէս կը գործածէր ժողովուրդն՝
 ոչ երբեք ի հրապարակ ելած է առանձին ինքնա-
 կաց գրութեամբ, կամ թէ մինչեւ առ մեզ հասած

«Չօհրպայ» որ նշանուր է ի հասարարութեան
 մասին, եւ այս սեղ իբր օրինակաց տարբերութիւն նշանա-
 կան է միայն Ռոմանի իտոյն, չիշատակելով ամենեւին այլ
 տարբերութիւն, հարկ է ըսել թէ ձեռագրաց այս համարն
 աչքեն քանեւ է:

673-59

չէ այնպիսի գրութիւն: Հազիւ թէ կարող ենք վերելիւրոյ եւ ըստ մտին գաղափար ունենալ ինչպիսի ըլլաւուն՝ հին մասնեագրաց մէջ աստ անդ անհունաւ ասոցարութեան, յոր յեղեալ կրցանք համարակ հաստատել թէ նոյն բարբառն չունէր մեծ ասորերութիւնն ըսն գրաւորէն ըստ կազմակերպութեան, ոչինչ օտարութիւն, ոչինչ հակառակ անոր կանոնաց, ոչինչ ասացում՝ որ բոլորովին անօրոր համարուի գրաւորին մէջ: — Ըսինք ըստ ման. վասն զի այն եւս հաւանականութեան սահմանէն դուրս չէ, որ նոյն ժողովրդական բարբառոյն մէջ գանուէին նաեւ այնպիսի ձեւք եւ բացատրութիւնք, զոր մտանեագրք ժամանակին պատշաճ չեն համարած մուծանել ի գրաւորն:

Ձիարդ եւ իցէ, նոյն մասնեագրաց մեզի հարդրական նայելով, այն զլսաւոր ասորերութիւնք կը գանենք գրաւորին եւ ժողովրդականին մէջ՝ որ գրաւորին անն ընդհանրապէս բարձրագոյն, ծանրագոյն, կանոնաբարգոյն է. իսկ ժողովրդականին յատուկ է ընտանեկան սիրուն կերպ, բնական պարզութիւն, ախորժաւք փափկութիւն: Եթէ ներեալ է նմանութեան խօսքի, առաջինն ճարտար պարտիպանի ձեւգը յարարեալ արուեստական բուրաստան է, երկրորդ՝ բնութեամբ ինքնին ձեւացած ժողովրդ մարդագետին:

Ասոր համարելու համար բաւական է կարգաւ Ե. դարու գրաւորչաց հնագիտներէ՝ զՓաւստոս Բուզանդացի, եւ նոյն դարուն յետնագոյններէ՝ զՂազար Փարպեցի, այն երկու մասնագիտներն՝ որոց աշխատութեանց մէջ ամենէն աւելի կը գանուին նոյն ժողովրդական կամ ընտանեկան բարբառոյն հետեւերը: Մեր այս գրութեան համար ալ կարեւորութիւն ունին ասոցք.՝ որովհետեւ թէ՛ ըստ առանձին բառից եւ թէ՛ ըստ արձուածոց՝ մեծագոյն մասամբ անցած են նաեւ ի Ռամկորենն նախնէս, այլ գաւառականացի միջնաշխարհի կամ Այրարտեան ժողովրդական բարբառն եւս մասնակցած ըլլալով անոր կազմութեան եւ ամենէն վայելչագոյն մասը կայրացանդով:

Իսկ ըսն ասմկորենի կամ այլ գաւառականաց հետեւերը՝ քանի հետանանք Ե. դարէն՝ նոյնչափ յամսի կը գանենք ի դիրս որ Է. դարէն սկսեալ՝ ուրեք ուրեք անոնց բառերն ու ասոցումները կը հանին մեր առեւ: Այնպէս որ ասմկական գրութեանց որք սկսելէ յառաջ, անոր յատուկ բառից, սքմանց, ամբողմանց, զեղմանց եւ քերականական կազմակերպութեանց իսկ բաւական աստ ժողովմուղք կրնանք բացել նախընթաց ժամանակաց գրուածներէն: Արգարեւ Է. դարէն ետեւ ալ կան շատ մասնեագրքը՝ որոց գրութիւնք աստ եւ ասմկականութենէ. բայց կը գանուին նաեւ ոչ սակաւք՝ յորս խառն է նոյն ասմկական տարրն: Ասան զի տեղն ու ժամանակն ասանց ազդեցութեան չեն մնար սր եւ ճշդեանի ոճոյն:

Վասնից զիստորներն ի յարդգ հետցեալ յառաջ կը սերենք ըստ սեղոյն: Աւելի ընդարձակ է մանրամասն անգիտութիւն ունենալ քանկացոցը, կրնայ գտնել որոք Է. դարու՝ ինչպէս նաեւ յարդգ գարոց մասնեագրքներուն զործածած ժողովրդական եւ գաւառական ասոցումաց մեծ մասը՝ քնն. քերպ. մանրանից նախաւորին մէջ՝ քերականական կարգաւ ամբողման:

վրայ, թէ եւ ճարտար մասնագիր ըլլայ, եւ հմուտ եւ վարժ լեզուին՝ որով կը գրէ: Ոչ ապագէն այլապէ կը գրէ այն՝ որոց գաւառն եւ ժամանակին բարբառն ըսն հնոց գարոց լեզուն անէն ծնունաւոր է, եւ այլապէ այն՝ որոց տեղոյն եւ ժամանակին բարբառն նոյն գարոց լեզունն շատ հետաւցած է: Արդ միջին դարոց հեղինակներէն ոմանք, եթէ նաեւ չէին տեղեւ հետի քրականութեան կենդանուն, այնպիսի ժողովրդաց մէջ կայրէին, որոց բարբառը տարբեր էր հին ժամանակաց բարբառէն, եւ իրենեանք իսկ այն հին ժամանակաց բարբառէն տարբեր բարբառով կը վարուէին իրենց ընտանեկան յարաբերութեանց մէջ: Ամեն մարդ ընդին կը տեսնէ՝ որ այսպիսի պարագայից մէջ շատ դժուար էր որ իրենց գրութիւնն եւս շատ կամ թիչ շէրէր նոյն բարբառոյն ազդեցութիւնք:

Գրաւորին մէջ ասմկականութեան կամ գաւառական բարբառոյ խառնուրդ գտնուելուն առաւելն մտադրութեան արժանի օրինակ է Է. դարուն բաւական ծանօթ հեղինակի՝ Եովսէպ Մամիկոնեան, որուն՝ հետեւեալ բանի մի գարոց մէջ՝ ոչ զը կրցած է կրօն վայ մերձեանս՝ թող թէ հաւատարի: Հազիւ հինգ դար յետոյ եղած է Մատթէոս Ուս. Տայեցի, որ ըսն ասմկական գրութեանց սկսելէ յից յառաջ գրելով, զՄամիկոնեանն իսկ անցուցած է: Այնպիսի է այս երկու մասնագրաց լեզուն, որ ոմանք չեն վարարել ասմկական կամ աշխարհիկ ու խօստած լեզու կոչել:

Պ.

Ի՞նչ ինքեան եւ ի տեսականին միտանն եւ համամիտ ենք մենք ալ այս կարծեաց: Վասն զի երբ որպիսի եւ իցէ գրութեան մէջ բաւական յաճախութեամբ մուտ գտած է ասմկական տարրն, այնուհետեւ չի կրնար զգու գրաբար համարուի: Ասկայն ոչ պատշաճ եւ ոչ իսկ կարելի է ասմկորեն անուանել ամեն գրուած՝ յոր խառնուրդ է ասմկականութիւն: Աստի ի հարկէ զանազանութիւն պետք է ընել եւ խորոց զնել ըսն ասմկորենի եւ ասմկականութիւնն ունեցող գրաբարի մէջ:

Բայց եւ այս՝ դժուարութենէ ապաս չէ, նայելով ըսն ասմկորեն նախնական գրութեանց զի-

Յովսէպ Մամիկոնեայ գրութիւնն ինչն կ'անուանենք Յարոյն երկնանց ամբողմութիւնն, որոց առաջին մասը կը համարուի Ձեմարոյ Գալաթի Ստրոյց այնաստարութիւնն՝ որպէս թէ ասորերէն գրուած, իսկ երկրորդ մասը ըսն Մամիկոնեայի՝ երկուքից հայերենին նշմարութեան նշմարել, այսժ առ հասարակ անուակ կը կարծուի թէ այս միջինն ըլլող թարգմանիչ առանձինն ուսով կրնուի իր մի աբղղի կը նկատուի: Արդ այս գրութեան ասմկականութեան կարելի է նոր ժամանակ մեզ հարծարելու ընտանեկան է, քանի որ քնն. քերպ. կարծաւորն մէջ ըլլաւ միջին յառաջ սերտանն նոյնք որոց ասմկական բառերն ու ասոցումանները. (եջ 128—130.) ուր զի յառաջագոյն կ'ուսուէր թէ՛ «Պարզ կամ տարի նախըտ», ոմով գրուած են. (Յտ. Հայկագի. Բ. Բ. Մամիկ.) եւ հազիւ ի զամբ. Հայ. Իպր. կը ստեղծուի՝ «Գրելիս առախալ ոմով» (Ս. Հտ. Ս. Կոյ. էջ 321, Բ. Կոյ. էջ 414.) Աւելի բացայայտ կ'ուսուի ուրի սեղ. տեղ. «Այս անձին ընտանուած պատմական գրուածքը՝ աշխարհի բանասիրութեան կը վերաբերի» (Յտ. Գրամ. Հայ. Իպր. Բ. Հտ. էջ 78. Եւ Բուզանդ. 1876. էջ 260.) — Իսկ Մատթէոսի Ուս. Տայեցեայ անուակ մտադր ինչոց չկայ, փայլն է Գրամ. Հայ. Իպր. կ'ուսուի թէ՛ ինչ ժամանակին գրութիւնն արտած լեզունն կը գրէր, որ բաւէ՛ ասմկորեն: (Ս. Հտ. Ս. Կոյ. էջ 503. Բ. Կոյ. էջ 605.)

ճակին: Ասան զի այն գրութիւնք եւս ծայրէ ի ծայր նոյն ասմկօրէն բարբառով շարագրեալ էին բարբառովն անխառն ի գրարարէ: Չայ գրեթէ ասմկօրէն գրուածք, մանաւանդ ի հնարքն ժամանակս, յոր խառն չգտնուի ասմկականին հետ՝ գրաբար, նորածեմին հետ՝ հնաձեւ: Մտորարար ամեն պարբերութիւն կազմուած է հին եւ նոր բառերէ, ասմկական եւ գրաբարական ասացուածներէ եւ դարձուածներէ, ըստ ճիշդ կանոնաց գրաբարի եւ դարձեալ ըստ ասմկական կերպի հոլովոյն: Եւ խոնարհուած անուններէ եւ բայերէ: Հաստ անգամ մի եւ նոյնն՝ և զի ըստ հնոյն եւ զի ըստ նորոյն բացատրուած կը տեսնուի, եւ այն՝ գրեթէ մի եւ նոյն տողի մէջ: Թամարի եւս՝ առաւելապէս ի հնարքն ասմկական գրութիւնս կը հանդիպին մէջ ընդ մէջ զուտ գրաբար պարբերութիւնք եւ երկայն հասածք եւս, յորս հազիւ կը գտնուին ասմկօրէնի նշմարանք, եւ որոյց ոճն երբեմն ազնուազայն է քան զընտն գրաբար ժամանակակից գրութեանցն: Եւ այս առ ոմանս նշան է՝ թէ ոչ առ անհամուձեան հին գրուորին, այլ դիտարել եւ մասնաւոր նպատակի համար ընտրած են ասմկօրէն գրել:

Որովորէն գրուածք այս կերպաբանն ունենալով, ի դեպս ինչ այնչափ դիւրին է զանոնք զանայնչէն ասմկականաւ խառնեալ գրաբարէ՝ երբ աստատող հասածքը ամբողջութեանն անպարզութեանն: Այսպէս, օրինակ համար, թէ՛ թեւ հայեցելոյն (ասմկականաւ խառն) Պատմութեանն եւ Միջնայայ (ասմկօրէն) Տարեգրութեանն՝ միեւնոյնն ինքնոյն վնայ գրուած համասու կտորներ հանուին եւ քովէ քով գրուին, հազիւ առաջնոյն՝ նուազ, եւ երկրորդին աւելի ասմկականութիւնս ունենային կարող է մակաբերուիլ իրականութիւնս:

Գծերը իբրեւ օրինակ՝ քանի մի կարճ հասածներ նոյն գրութիւններէն, սրոյց իրարու յարաբերութեան վնայ յընթացս առիթ կ'ունենանք խօսելու:

Տե՛ն Ամօայ կին էր: Եւս— կինն ի վերայ պարպին, առաջա՛կէր եւ ասէր թէ ի վերայ կնո՞յ քաս օ կաբ, ո՞վ Չմիկի, եւ չհամարին քեզ նախատին: Եւ թագաւորն ասաց իրգուեալ եմ քանդել զպարեօզ քաղաքիդ: Եւ ասէ կինն. քա՛կ վնարբայն նորա ի վերայ իրգուեթ գետոյ, եւ յարբէ ասէ զեղբունք քո: Ին սարս այնեւ կ'ուե քայալ: Բանիկ Չմիկին այն ի խոջնայէր ի Չմիկանակուցն. նոյնպէս եւ կինն եւս անտէր էր:

ՄՐԲՈՏ

Տե՛ն Ամօայ քաղաքին կին էր: Եւ եղեալ կնոյն ի վերայ պարպի բաղաբնի, ասէ զմօզ գաւորն. Ի վերայ կնո՞յ քաս ի պատեհազմ, եւ չհամարին զայդ քեզ նախատին: Եւ ասէր թագաւորն. Երբո՞ւմ ասէ՞ առ ին քակել զպարեօզայ քաղաքիդ: Ասէր տիկինն քաղաքին. Ի՞նչ քակես վնարբայն՝ որ կայ ի վերայ Արգազառ գետոյ, եւ այնս կառարես զերբունք քո: Եւ սարս թագաւորն այնպէս. վասն զի Չմիկին ի գաւառէն խոջնայ էր, ի տեղոյն որ այժմ կոչի Չմիկանակէր. եւ կինն ի նոյն ասմկանացն էր:

ՄՐՅ. ՌՌԱՆՅԵՏԻ

1 Հոս մի անգամ ընդ միւր կը ծանուցանենք թէ քերտած օրինակներուն մէջէն գուրս կը թողարկէր այն անունայն որ սարսոյցն է մեր նպատակով. երբեմն բառեր, երբեմն նաեւ ամբողջ պարբերութիւններ, նա թէ՛ երկայն հասուածներ ալ:

Մեռաւ Մանուկն եւ թագաւորեաց թոռորն, եւ իցաւ թագաւոր անս երկու եւ անոս երեք եւ մեռաւ. եւ նստաւ թագաւոր Միխայել այնեւորն: Եւս— իցան անն հայապատկ Միխայելն, եւ յետ մէ ժամեւ յարեց եւ բերք դուռն Ուսհայր զՏուկի, եւ երէք թագաւոր, եւ ինքն միակեց եւս:—

ՄՐԲՈՏ

Մեռանք Մանուկն, եւ կայեալ յամօռն թագաւորութեանն թոռոսն զանս երկու եւ անոս երէք, եւ փոխեալ առ զքոստոս. եւ նստաւ յամօռն թագաւորութեանն Միխայել այնեւորն: Եւ երանէր իչանս ոմն եւ ինորքեր զպէտ թագաւորութեանն. եւ հրամայեաց զիւն զարկնել ի յիւր անուն: Եւ երես զի հի իւմ անձինն թողաւացաւ. եւ բերնայ զուրկ քաղաքն Ուսհայր, որում՝ անուն էր Տուկի, նստոյց զնա թագաւոր. եւ ինքն եղև վանական:

ՄՐՅ. ՌՌԱՆՅԵՏԻ

Առաքեք Մանուկն կուրս մի Պարպանանս անուն շատ ցօքը յարեւելս ի խնդրել քաղաքն Անայ, որ կեցաւ հասաւ ի գաւառն քաղաքն, իսկ Հայոց սղան որդի եւ քաղաքն Անի, ոչ հաւանեցան սալ զքաղաքն, այլ ասիին զՊարպի թագաւորն իւրեանց: Եւ միտանս իւմ ի կուրս ընդ զզոն Եւսանայ, եւ կտորեցին եւ շատ աւարտ Կոն ի քաղաքն:

ՄՐԲՈՏ

Չօրածողով սարս թագաւորն Մանուկն, եւ յուրօրինաց՝ զնոս յարեւելս ի խնդրել քաղաքն Անի. եւ կայցոյցանէր զորպարտել զՊարպանանս զայր ներքինի կուրս զյովմ: Եւ զայր զորք բազմք հասաներ ի գաւառն Անայ: Իսկ Հայոց սղան որդի եւն ի քաղաքն Անի, ոչ հաւանեցան սալ զքաղաքն, այլ ասիին զՊարպաւորն իւրեանց: Եւ յայնժամ՝ երանելին միտանս ի պատեհազմ՝ ընդ զզոն Հուսանայ, եւ կտորեցով սարսին հայտնականս եւ ուղափնջ զաննայն բանակն նոցա:

ՄՐՅ. ՌՌԱՆՅԵՏԻ

Ի այց հարկ է որ բացատրենք թէ այս երկու տեսակ գրութեանց նկատմամբ ինչ ընթացք բռնած ենք: Չուտ գրաբար շեղող գրութիւններէն՝ միայն այնպիսիներն բաժնորէն, բաժնա՛կէր, բաժնա՛րուս . . . կը կուչենք, յորս ասմկօրէնի ամեն կերպ բառերը, մասնիկները, սպմունքն, անթիմութեանք, ձեւերը, դարձուածները, կազմակերպութիւններն անխորհր ի կիր արկեւել եւ տեսնենք, որով կը մոկարեբենք թէ ասմկօրէն գրել գիտած են հեղինակները, թէ եւ յամախ իսկ գրաբար խառնուած ըլլայ գրուածոյն մէջ, իսկ այնպիսիներն որ ի սկզբանէ մինչեւ զյժերը գրաբար գրուած են, եւ լոկ աստ անդ ասմկական բառեր, որոչ թէ ձեւեր, երբեմն նաեւ ասմկական դարձուածներ խառնուած են, միով բանիկ երբ կը տեսնենք թէ գրաբար գրելու դիտում ունեցեր են մասնաւորաբար, եւ մէջ ընդ մէջ կան՝ անզոլուրութեամբ եւ կամ՝ մասնաւոր նպատակով եւ յատուկ պատճառաւ՝ ասմկականութեան մուտք տուեր են, կ'անուանենք ասմկական:

Այս երկու օրինակ ասմկականն գրութեանց յուսհայեցելոյն, եւ նոյն օրինակաց (գրաբարախառն) ասմկօրէնն՝ Միջնայայ (ասմկական) Տարեգրութեանն: Երկրորդ օրինակն վնայ կը յաւելուիք Սմա՛ր բառայ յեանագոյն ժամանակակից Պատմագրի մը անխառն գրաբարը: Գիրքին է պայծառ տեսնել ասանց մէ՛ թէ յիշել է հաստատեալ զանազանութիւն զոր գրիչը այս երեք տեսակ գրութեանց մէջ:

• Յոս Հասածիք վերջոյ

ի ժամանակին յայնմի կը Գագիկ ի կարո, եւ յարարեաց առ նա Սուլտանն զայ ի հնազանդութիւնն: Եւ էր Գագիկ իմաստուն, խորհեցաւ զերծանել ի մահնէ խաղաղութեամբ, հոգաւ զտահ սե՛ւ կըր պարտ, եւ նստաւ ի վերայ սե՛ւ բարձի: Եւ էր սե՛ւ զնա զնա, հոգոյն, հոգոյն, եւ սակ, թէ էր թաղարար, եւ, էր եւ սե՛ւ հոգի: Եւ սակ Գագիկ, Եզրէ հետ մեռաւ բարեկամն իմ Տօրիկ Սուլտանն, եզրայ Ազատանայ, եւ սե՛ւ հոգի: Զանի ինչ սիրեաց պատմաց Սուլտաննն, Եւ նա լեց ի հոգաւ յոյժ: Եւ սիրեաց զԳագիկ զան բարեկամութեան կրօնք: Եւ էլ առ սե՛ւ հե՛նը էնն ի կարո առ Գագիկ ի սե՛ւ, եւ հոգոյ նմա հոգաւ թաղարարան: Եւ արք Գագիկ պատիւ Սուլտանայ եւ զօրաց նորա: Չայո՛ յոյ զե՛ւ արք Գագիկ, եւ զերծաւ իտաղաբե՛ւեամբ:

ՍՄԲՍ

Յայնժ ժամանակի էր Գագիկ ի խոր, եւ յոյնաց Սուլտանն առ նա զհոգանս զի զայնք նմա յերկրագործութիւնն: Եւ էր Գագիկ այլ հետ ճարի եւ իմաստուն, եւ խորհեցաւ հոգաւ զերծանել խաղաղութեամբ ի Սուլտանն: Եայնժամ զզեցաւ սե՛ւս զգեաւ պարտի եւ նստաւ ի վերայ սե՛ւս բարձի: Եւ յորժամ սե՛ւս զնա զհոգանն Սուլտաննն՝ հարցոյ ինէ՞* եւ կամեաց պատմանն առտելն, եթէ Վասն էր եւ սե՛ւք: զի տ՛այ զու պր թաղարար եւ: Եւ նա սակ թէ էր թորժամ մեռաւ իմ բարեկամ Տօրիկ Սուլտանն, եզրայ Ազատանայ, եւ յոյնժամ արք զզեցայ զայո սե՛ւս զհոգաւ: Եւ հրամայր այն այն եւ կըթեալ պատմաց Սուլտանն, եւ նա զարմանայր յոյժ, եւ յարեցեալ անմահն բանակին եկն առ Գագիկ ի խոր եւ զզեցայ նմա զգեաւ թաղարարան: Եւ արք Գագիկ ճաշ Սուլտաննն: Եւ զայո այդեա լեցոյ, եթէ էր գառնի վերայ զոր խորհեցաւ, ծախս եւ հնազանդութեամբ: Եւ այսու զերծաւ խաղաղութեամբ:

ՄՏՔ-ՈՒՆԱՅԵԹ

Էր յուսարն յայն մտորապիտ մի ի կետարիս Մարիոս անուն, յոյժ անուանն եւ փորժամ: Եւ հայհոյել աշխարհն Հայոց: Կա շատ աղճատեր շէ՛ւքն, եւ այնպի՛ս մին զի շանն անուն Արմեն: Իո՛կ թաղարար Գագիկ գիտեր զարք նորա: Եւ յորժամ եկն ի կետարիս, եւս ինչկան ի տուն Մարիոսի, եւ Մարիոս ընկաւ զնա յոյ կամոյ: Իրեն ճաշեցին եւ ուրախացան ի գինի, սակ Գագիկ ցՄարիոս: Լուի էր թէ մեծ շուն ունիս, եւ կամի՛մ սե՛ւս զնա: Չայնաց մտորապիտն զուսն եւ սակ, Արմեն, Արմեն, Եւ եկն շունն: Եւ սակ Գագիկ: Արմեն է անուն շանք: Ատ Մարիոս: Վասն բազում զօրութեանն կոչեմք զնա Արմեն: Եւ սինարկեաց Գագիկ զինորայն, եւ նորա կալան զուսն եւ սե՛ւն ի թուր մի զոր յաւա՛մ սորն եկն: Տեսաւ զայն Մարիոս՝ բարեկալ կոչեր զուսն: Եւ սե՛ւս զուսն Գագիկ հրամայեաց բռնել զուսն Մարիոս եւ սակ էր թուրն ընդ շանն: Եւ նորա սարկին այնպէս կապեալ զերես քրին սե՛ւս զարք Գայոտ սե՛ւս զուսն: Եւ շունն բարեկալեաց Լուի զՄարիոս, մինչեւ սաստիկաց զնա:

ՍՄԲՍ

Գայր խաղար Գագիկ ի կետարիս զաղար Գամբաց, եւ յարմակեցաւ ի վերայ մտորապիտն, որում անուն ասէր Մարիոս, զան զի էր հայհոյել շար եւ պիտի, մինչեւ իւր շանն անուն Արմեն կոչեր: Եւ յառա՛ջ ժամանակաց զայո ամենայն լուեալ էր Գագիկ արքայ Հայոց, եւ յորժամ մեծ եղև առ մտորապիտն, կամեաց զիջեանս առ նա աննի: Եւ լուեալ կրև Մարիոս ականալ եւ ոյ կամաց՝ կաներ ընդդէմ Գագիկ: Իւյոյ Գագիկ իրեն սե՛ւս ուրախանալ ընդ զինեանն՝ յայնժամ սե՛ւս անել Գագիկ

ցիրև Մարիոս եթէ Լուեալ եմ եթէ թո շուն զօրարար կայ, եւ կամի՛մ տեսնել զնա: Եւ քի Կոչել Մարիոսն թէ կամի՛մ սորն զնա եւ, եւ զանց արքա զանն: Եւ յորժամ կրինաց զանն Գագիկ, կոչեցին զուսն, եւ նա ոյ յայր: Զանց զանունն ոյ համարակեցան ճայնել զԱրմեն: Եւ սակ Գագիկ, Չուր անունն ճայնեցէ, որ քոյ: Եւ յայնժամ Մարիոս ճայն տուեալ շանն սե՛ւս: Արմեն, Արմեն: Եւ տեսալ Գագիկ սակ, Արմեն կոչ շունն այլ: Եւ սե՛ւս այլ: յոյժ Մարիոս սակ: Մանակ է զան այն սակն յոյ Արմեն: Եւ սակ Գագիկ, Արժամ սե՛ւս թէ ոյ է մա՛նակն, Արմեն թէ Լուեալն: Եւ մեծ թուր մի պատրաստական տանէին: Եւ անարկեաց Գագիկ, եւ յայնժամ հետեւեցն արկանէն զնա ի թուրն: Եւ տեսալ կրև Մարիոս, սե՛ւս բարեկամալ, եւ ժողով Գագիկ եւ մտամար արարեալ սպասարարայն: Եւ յայնժամ ընդ լոյնց կոչանցի՞* պատեցին զՄարիոս եւ արկանէն ի թուրն առ Արմեն կոչեցալ շունն: Եւ հրամայեալ Գագիկ սաստիկաբար ուժգին հարկանել զուսն: Եւ նորա զայնպիսի՛ս արկանէր ի վերայ Մարիոսի եւ լուի զնա սաստիկ: Եւ այսպէս յարեա՞ւ սաստիկեաց շար հայհոյելն:

ՄՏՔ-ՈՒՆԱՅԵԹ

Գագիկ թաղարար եկն ի կետարիս: Լուեալ նա թէ Մարիոս ան մտորապիտ կետարար անի շուն մի, եւ անունն շանն Արմեն կոչեցալ է եւ այսպէս ճայնէ զնա: Կոչեց թաղարարն իրանս աննեւ առ մտորապիտն, եւ նա ընկաւ զնա: Եւ իրեն ընդ գինի մտին, սակ թաղարար: Լուեալ է իմ թէ անն զու շունն աշխ: ցոյց ինչ զի աննց Վտ մտորապիտն: Աստիկ է առ զուսն հանգչլ մեր: Եւ սակ թաղարար: Չայնեա զի զայնք այր, եւ նա ճայնել նմա այլ շան անուն, եւ ոյ զերբ: Իսկ շունն ոյ ընդստանայր եւ ոյ զայր ինէրք: Ատ թաղարար: Չեր անունն ճայնեալ նմա: Եւ իրեն ճայնեաց Արմեն Արմեն, վաղապիս ի վեր յարեալ, եւ եկն: Ատ թաղարար: Ընէր եւ կոչալ զնա զայր անուն: Ատ մտորապիտն: Չի մանակ է: Եւ հրամանս թաղարարն ծաղարի իւրոց եւ սակ: Ինէրք թուր մի մեծ եւ արկել ան զուսն, եւ հարկել կարայն արկանել: Եւ սակ թաղարար: Արկել եւ զեկարպիտոց: Թոյ տեսց թէ մա՛նակ է շունք, որդեւ սասց դա: Իսկ նա յայր եւ աղարկել: Եւ սակ թաղարար: Արք իմանաւ իմեցեք զուսն զի կերիցէ զնա: Եւ նորա իմէին զուսն, եւ նա առ կնի՛ն ցաւոյն՝ ժամինքն եւ մազլքն պատառ պատառ եկեր զնա, մինչեւ մեռաւ:

ԿՐԿՍՈՒՄ ԳՆԱԶՈՒԹԵՐ

Մինչեւ այստեղ Մատթէոս Առահայեցիկն անունուս հասածոց մէջ, բաց ի ուսմակամունք իննէ՛ն՝ մտաբարութեան արժանի է նաեւ զբարարի անկաճութեան զինակն: Երբնայն սաստիկանել նշանակած ենք զանք մի անտեղութիւնքն, այսու ինչն՝ սեւաները, զոր սաս կը պարզենք:

- Ոչ կամոց, փին՝ յոյ կամոց (ինչպէս կը գնէ Սեբաս):
- Արձակեր, փին՝ յարձակեր:
- Չարեալ, փին՝ շարաւ:
- Չիրենկաւ առ աննի, փին՝ Սեբասայ հետ ընկու՛՛ իննանն (ճեա «Ղթեանս առ նո արարողութե» Գոյճ. ԺԶ. 13)
- Գիտն զարկանել, փին՝ զանհետն հաստանել (Յայնիս ի որ զարարի մէջ զարմուկ կը նշանակէ բռնաբար կամ սորն գարնել):
- Յուղարկել, փին՝ յղել, առայն: (Գրարար յուղարկել է պտուղայ, ցաւալարիս, ապագութեան համար ընկերակ):
- Հարցուկ (կամ ինչպէս մը երկու զրապի որին նախերն ունին՝ հարցու) լինէր, փին՝ հարց:

զոր Սթանտ Լուսիորենի սովորական կերպիւ կը զնէ՝ հարցնել
Ուրախանալ ընդ գինեաւ, ընդ շորից կողմանց
կայան զեա...:

Աւելորդ է եւ մեր նպատակէն դուրս՝ ասոնց
եւ նմանեաց վրայ խորհրդածութիւն ընել: Այս-
պիսեաց նկատմամբ բաւական զբաժ է քնն-
Տնտես Լեզիստոնի՝ Նախաշառնի մէջ: Տես առան-
ձին էջ 132—138: — Բայց այն եւս ասանց
երկբայութեան է, որ նոսեւ ընդօրինակողք մեծա-
պէս օգնած են այս անտեղութեանց բազմամարտէն,
ինչպէս տեսանք պարտախնէլ ըստին առթիւ:
(Հարբանութիւն) 4. 2. 8.

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՌՈՒՍՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿՆԱԹԻՐՈՒՄԸ

Գ.

Ռուսականաց գրական լեզու:

(Հարբանութիւն)

Երբ Ռուսաստան նահանգաց բազմաթիւ գաւ-
առական լեզուաց փեղէն՝ Երեւանեան կամ Ճշգա-
գոյն եւս՝ Աբրարտան բարբառաւ, — որ իւր ան-
գրանկութեանը միւս բոլոր բարբառներէն նախա-
մեծար համարուելու իրաւունք ունի՝ ըստ ոմանց, —
եկու տրերց անունն վրայ: Ինչն սկսա կարմա-
կերպուիլ ներկայ արեւելեան կոշուած աշխարհա-
բանն: Այս լեզուով գրող հայ գրագիտաց գուցէ
հարեւոյսբարձ մասն իսկ հմտութիւն չունէր հայ-
կարանութեան: Ստաւրաբոյն մասն ունէր ռու-
սերենն՝ իրեն սովորական, իրեն զբարք լեզու:
Արեւին 20 տարւան մէջ ռուսերէն միջոցաւ կամ
անընդմիջապէս՝ մտա նոսեւ գերմաներէն, որ ա-
կայն մեծ ազդեցութիւն չէ ունեցած յատկապէս
լեզուին վրայ: Ռուսաց բարբառուն, զարձուած-
նեցուն եւ աներուն այնչափ խոր արմատ ձգելը շատ
բնական էր: Աման զի երբ Տառնահայք՝ գրագէտ-
ներն, իրենց ռուսեան կ'ընտելներին աղեպէն զպրոց-
ներու մէջ եւ սակաւաւորք ոմանք միայն կը յա-
ճախելէ եւրոպական վարժարանները, Ռուսաստանց
ուսեալ գաւառաբարձ ստաւրաբոյն մասն իւր ռու-
սերէն կ'ընդունէր եւ դեռ եւս կ'ընտելներ Ռուսաց
պետական տարրական ուսումնարաններուն (решеное
училище), գիմնասիոններուն (gymnase) եւ հա-
մալարաններու (աւելցորդ նոսեւ մասնագիտական
ձեմարաններու) մէջ: Մի Լազարեան շքեմարան, մի
Ներսիսեան Գարանաց բաւական չէին ռուսան ան-
յազ Ռուսաստան մանկան գոհացներու: Ծանաւանդ
որ Ռուսաց միջնակարգ վարժարաններուն մէջ աւ-
արտադներն առանձին քաղաքական իրաւունք կը
ստանային իրենց ըստ օրինաց: Եւ որոնք էին Հայոց
աղջային հոգեւորական կոշուած գործչերուն ու-

սուցիչները: Ի սոց առեւալ քանի մի Հաստուլեան-
ներ, գրեթէ միայն նոցա՝ որոնք Ռուսաց վարժա-
րաններուն մէջ ռուսեմ առած էին: Գիւրբիւն է ռու-
սերեն մակարերել՝ թէ է ինչ կենդ հայերէնով դաս
պիտի աւանդէին այս ուսուցիչներն, որոնք իրենց
բովանդակ բացատրական դժբ ուսուցիչներն էին
պարտական — Այս՝ գարացիներու մէջ:

Նկատենք գրական կամ մասնաւորութեան
ապարէտն, եւ ահա միջեւին երեւոյթը՝ կ'ըլլէ մեծ
առջեւ: Այստեղ ալ կը տեսնենք, որ Ռուսաստանց
առաջին գրողներն՝ երբ ապարեղ ելան, Տայկա-
բանութեան պայար ունէին միայն իրենց գաւառա-
կան անմիակ բարբառն եւ աղբային ռուսեմարանաց
մէջ հարեւանցի կերպով աւանդուած անկատար
գրաբար մի: Պակաս չէին եւ այնպիսիներ, որոնք
նոյն աշխարհաբար լեզուն անգամ կարգադրեալ
չգիտէին, եւ միայն տարիներ եւ տարիներ անցնելէ
ետեւ իրենց գրելը վարժեցուցին փոքր է շատ
կոկուած հայերէն գրելու: Եւ ահա սըբա՝ երբ աւ-
արտեցին իրենց ռուսեմ ռուսերէն սերպատու-
թեան տակ, արքեն հայ գրագէտը էին, տեղացեան
հայ լրագրիչներու յօդուածագիր էին, վկայանա-
նէն, զանազան գրական նիւստից աշխատասիրողք
էին, — եւլիւն էին մի խօսքով: Ահա ինչպիսի
ձեւերբու եր մասնուած Ռուսաստանց գրաբար կեր-
զուն (աշխարհաբարը), երբ դեռ նոր եր սկսած վեր-
պարտիլ: Այս կարգի գրագէտներու շնորհիւ զուս
ժողովրդական լեզուին մէջ հեղահեղեմ բառ, ոճ
գարձուածք ռուսերէնէ հայերէնի փոխառուեցան:
Այս ընթացքն արագացուցին մանաւանդ այնպիսի-
ներն՝ որ Ռուսաստանի համալսարանն աւարտելէ
վերջ՝ գնացին Եւրոպա, եւ երբ այն տեղ բարձրա-
գոյն ուսումն ընդունած ետ գարձան, ստիպուած
էին դարձեալ հայերէնէ ռուսեմ անել, հայերէն
գրելու վարժիլ, որպէս զի կարողանան իրենց սիրաբը
հայ լեզուով հայ ժողովրդեան հարորդել: Հարը-
գեցին այլ ոչ կը հարորդեն, բայց ոչ հայերէն լե-
զուով, այլ հայերէն բարբառով: Ներկայ ժամանակի,
երբ Ներսիսեան Գարանացի եւ այլ թեմական գործչ-
ներու մէջ, մանաւանդ Գեորգեան շքեմարանի հի-
մնուելովն՝ հայերէն լեզուն աւելի մեծ ուշադրու-
թեան առարկայ եղաւ, նորաւարտներն սկսան աշ-
խատիլ որ լեզուն մշակուի, զարգանայ, բայց մա-
նաւանդ հայտնաւ: Ահա այս շանն յառեւ բեռա
մասամբ գրաբարի եւ մասամբ ալ ժողովրդական լե-
զուի հետեւելու միտումը: որ ցայժմ կը տեսն: Բայց
որովհետեւ չկար հեղինակութեան տեր կենդորն
ժողովրդի այս ըստ ինքեան օգտաւեւ հակուել,
Ռուսաստանց լեզուին կանոնադրման եւ զարգաց-
ման գործն ալ մնաց անկանոն ճանապարհի վրայ:
Այս է պատճառն որ Ռուսաստանց արդի գրակա-
նութեան մէջ ուշադիր ընթերցողի երկու ծայրե-
րու կը հանդիպի: Մի ծայրը կը շանայ պահել իւր
արեւելեան նկարագրի, եւ կը խորիք օտարութիւններէ
ըստ կարելոյն, եւ ի հակոխի կը դիմէ գրաբարի

1 Ռուսաստանց գրական լեզուն մէջ գերմաներէնէ
ազդեցութիւնը կը նշանակի յատկապէս մասնագրական
քննիչն մէջ, եւ այն ուլ ոչ ընդհանրապէս: Այս աղեկու-
թիւնը մուծին գերմանական ռուսեմ անտո հայ գրա-
գէտները, սկսելով իրենց առարկանէն (շաբարեանց): որ
եւ ըստ ինքեան օշիւն մաղաբարիլ հնուեւութիւն է ունեցան:

2 Ներսիսեան Գարանացի հիմնադրի մեծանուն
Ներսէս Եւ կամպիտան Եկիմասեմ յատկապէս Փարի-
զէն հրատարակ Հաստուլեան Արագայեան իւր հաստատած
վարժարանին սուղութեան պաշտօնով: — Հաստուլեան
Արագայեան ապա կառավարել է եղած կողմաւ բոլոր
կամպիտայ Հայոց: